

A XVIII. század közepén épült zsellér-utca

Gál Éva

Az eltűnt Óbuda

A Laktanya utcai volt zsidó temető

Napjainkban, amikor Budapest egyik legrégebbi városrészét gyökeresen átalakították — nemcsak a régi házakat tüntetve el, hanem az ősi utcahálózatot is — érdeklődésre tarthat számot a „rég Óbuda” felidézése.

De melyik volt a régi Óbuda? Az-e, amelynek maradványait a régészek hozzák napvilágra a föld alól, a lebontott házak falai alól: Aquincum, meg a középkori királynéi és káptalani város? Vagy pedig a macskaköves utcák, ódon földszintes házak, sramli-zenés kocsmák, a szőlőtermesztő „braunhaxlerék” kisvárosa, amilyenek a századfordulón festették le, s amelyről az idősebbeknek még személyes emlékeik is vannak? Nyilván ez is, az is; mindkettőre ráillik a „rég Óbuda” megjelölés.

Csak hogy a kettő között volt valami más is, ami aztán csakugyan majdnem nyomtalanul eltűnt: a török utáni, XVIII. századi Óbuda. Ezt a várost — néhány nagyobb barokk épület kivételével — az idő pusztításai tüntették el (nem is kellett hozzá „vasfog”: a jobbágyok és zsellérek nagyobbára vályogból épült házaik nemigen éltek túl egy emberöltőt; a gyakori tüzek és árvizek pedig sietteték a pusztulást). Az a városkép, amelyet a XIX. század végi—XX. század eleji akvarellek, rajzok, fényképek, irodalmi alkotások megörökítettek, voltaképpen az 1838-as árvíz után alakult ki. A rohanó jeges áradat ugyanis az óbudai házak 85 százalékát teljesen vagy részben romba döntötte. S az újjáépítés — ha a régi utcavonalak megtartásával, a régi alapfalakon történt is — mégis a XIX. század közepi ízlésnek megfelelően épült házakat eredményezett. A XVIII. századi Óbuda mindennek folytán szinte láthatatlanabbá vált, mint az ókori vagy a középkori; mindenestre, ezt már a régészek ásója se hozhatja felszínre (még ha az ásások közben olykor előkerülnek is XVII—XVIII. századi falmaradványok, edénytöredékek). Csakis történeti-topográfiai (főként levéltári) kutatások segítségével rekonstruálhatjuk ennek a „rég Óbuda” — a köztudatban élő „rég Óbuda”-képnél korábbi, de nem a régészeti kutatási körébe tartozó — városnak egykori képét.

Bármely település topográfiaja — Óbudáé is — természetesen szorosan összefügg az ott lakók létszámával, gazdasági, társadalmi, népesedési viszonyaival, foglalkozási, nemzetiségi, vallási összetételével, jogállásával. Am

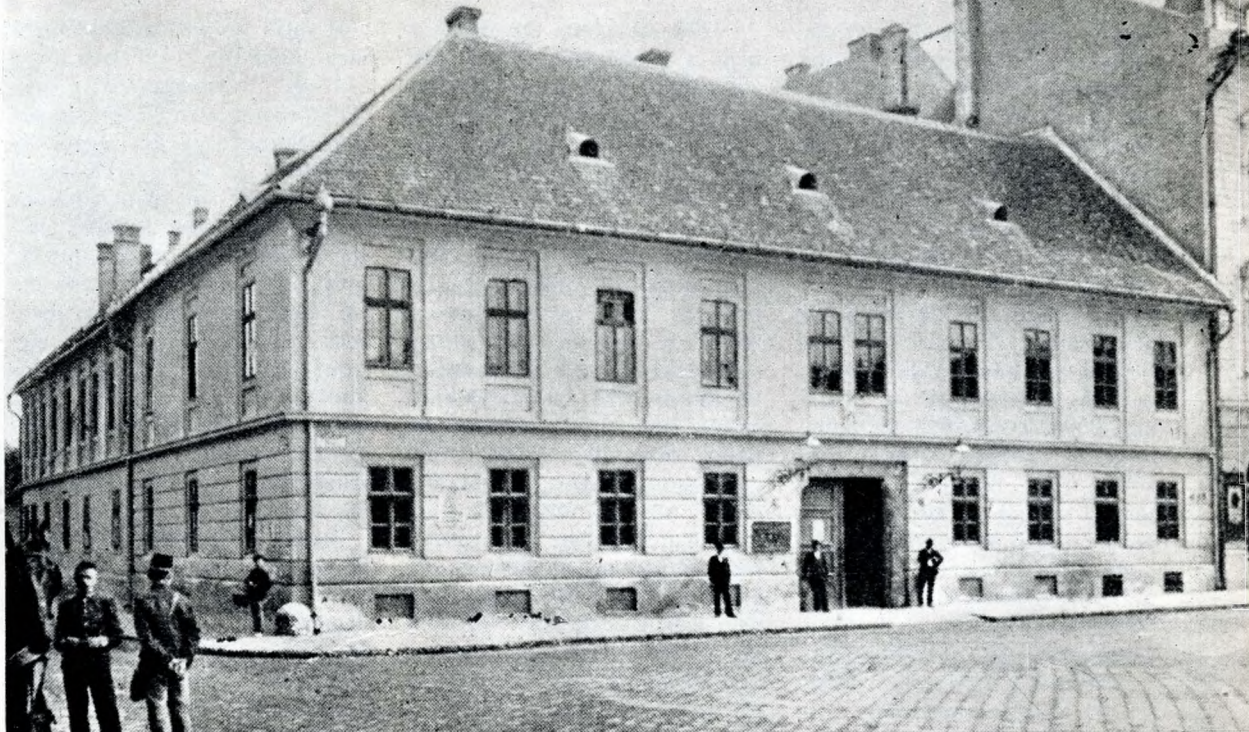
Az óbudai belterület térképe 1778-ban (részlet Kneidinger térképéből)

terjedelmi okokból itt csak utalni tudunk ezekre az összefüggésekre.

A lakott terület

Óbudáról az első részletes és pontos várostérkép 1778-ból maradt fenn. Kneidinger András kamarai földmérő ebben az évben egész sorozat térképet készített az óbudai uradalom minden helységéről, ezen belül magáról Óbudáról is hármat. Közülük az Országos Levéltárban S 11 No. 38 jelzettel őrzött térkép kifejezetten a belterület pontos ábrázolására törekedett, s ezt el is érte, miként más forrásokkal való egybevetése mutatja. Ez a térkép Óbuda lakott területét már csaknem akkorának ábrázolja, mint a XIX. század közepén volt, az utcahálózatot pedig szinte pontosan olyannak, ahogyan a legutóbbi időkig fennállott (kivéve az Árpád-hídfő környékét, ahol az 1940 körüli szabályozás sok utcát teljesen eltüntetett vagy megváltoztatott).

Óbuda lakott területét 1778-ban keletről a Duna, délről a mai Nagyszombat utca határolta; északon a mai Sorompó utcáig, Miklós térig és Raktár utcáig terjedt a beépített terület; nyugaton az akkori Erzsébet utca (1875-től Majláth utca), kb. a mai Szentendrei útnak a Flórián tér és a Raktár utca közti szakasza volt a legszélső utca, majd a Flórián térnél a lakott terület határa kiugrott nyugat felé, kb. a mai Solymári utcáig; innen azután megint délkelet felé fordult, s nagyjából a mai Szőlő utca, Szőlő köz, Korvin Ottó

Az 1834-ben épült régi óbudai városháza a Fő téren (a mai Tanácsháza helyén)

(a szabályozás előtti Pacsirtamező) utca vonalában érte el a város déli határát.

Az 1778-as térképen ábrázolt beépítettség azonban akkor még nem nézett vissza hosszú múltra. Az egykori adóösszeírások a város egy részét *Neu Alt-Ofennek*, vagyis Új-Óbudának nevezték. Ez a városrész azoknak az új telepéseknek a házaiból alakult ki, akiket 1745-től kezdve Zichy Miklós költöztetett a helységbe — részben az 1739-es pestisjárvány folytán felére csökkent lakosság pótlására, részben a legnagyobb földesúri jövedelemforrás, a szőlőművelés további fellendítésére. Az új lakosoknak a szűkös óbudai szántóterületből már nem jutott, legtöbbszörük tehát nem lehetett telkes jobbágy, csak házas zsellér. Az ő kis vályogházaikból keletkeztek Új-Óbuda utcái, mindazok az utcák, illetve útszakaszok, amelyek a mai Fényes Adolf utcától, a Flórián tértől, a Vöröskereszt utcától nyugatra, illetve északra esnek: az 1778-as térképen látható utcák közül: a Pacsirtamező, a Kiscelli, a Szőlőkert utca, a Szőlő utca egy szakasza, az 1940 körül megszünt Pacsirta utca (1875 előtt Új utca), a Föld, a Solymári utca, a Vörösvári út, a Kórház utca nyugati szakasza, az Erzsébet és Miklós utca, az Akác köz, a mai Harrer Pál és Laktanya utca felső szakasza. Ezek közül a *Kiscelli* és a *Miklós utca* elnevezés már 1750-ben előfordul; a ma is érvényben levő óbudai utcanevek közül ez a kettő a *legrégebbi*. Az előbbi az útirányról kapta nevét (az akkor már álló kiscelli kolostor felé

vezetett), a másik a földesúr keresztnevéről, illetve védőszentjéről (akárcsak az Erzsébet utca, amelyet Zichy Miklós feleségéről, Berényi Erzsébetről neveztek el).

A XIX. század közepéig azután nem sokat változó településnagyság tehát 1750 körül alakult ki. Azelőtt a város sokkal kisebb volt: északon a mai Kő, Kert és Vöröskereszt utca, Nyugaton a Flórián tér, az 1940-ben megszünt Calvin (1875-ig Magyar) utca és a mai Fényes Adolf utca voltak a szélső utcák. A lakóházak száma természetesen ugyancsak jóval alacsonyabb volt 1750 előtt, mint a század második felében. 1778-ban a térkép mintegy 650 házat tüntet fel (s ezt a számot az adókönyvek is igazolják), 1745 körül viszont csak 320–330 épület volt Óbudán. A lakóházak száma tehát alig egy harmad évszázad alatt megkétszereződött; ez rendkívül gyors fejlődés, hiszen a következő 70–80 évben már csak százal emelkedett az épületek száma (a XIX. század közepén 750 körül volt). A lakott területnek ez az 1750 körül kezdődő rohamos növekedése Óbuda akkori általános — gazdasági, demográfiai stb. — fellendülését tükrözte.

Korábban, tehát a XVIII. század közepe előtt a lakott terület lényegében megfelelt a középkori Óbudának. De volt egy időszak, amikor Óbuda még ennél is kisebb területre húzódtott össze: a hódoltság idején és közvetlenül utána, a XVII–XVIII. század fordulójáig. Az erősen megfogyatkozott lakosság

ekkor a régi, középkori Óbudának csupán egy központi magját lakta: a mai óbudai református templomtól keletre és északra eső területet (nagyjából a mai Calvin köz, Zichy utca, Lajos utca, Vöröskereszt utca, Flórián tér által határolt négyszöget). A török időkben itt átvészelt eredeti magyar lakosság részben a középkori nagy kőépületek (királynéi vár, prépostsági templom és palota stb.) romjaiból kitermelt kövekből, részben a megmaradt falak közé építette lakóházait. 1698-tól kezdve az újonnan telepített német *colonusok* építették be — sok esetben ugyancsak a középkori alapfalak felhasználásával — az egész „rég Óbuda”, vagyis a középkori város területét. Ezen a határon a város lakott része csak a XVIII. század közepi nagy telepítési hullám eredményeképpen nőtt túl — a fentebb már ismertetett módon.

A városközpont

A XIX. század második harmadáig a mai plébániatemplom környéke volt a lakosság életének központja. Itt kapott helyet a ma is ismert és fennálló épületek mellett (templom, plébánia-épület) a községháza, a katolikus iskola, az úgynevezett nagy — vagy felső — községi kocsmá, a kálvinisták oratóriuma, majd temploma és iskolája, a zsidók zsinagógája és iskolája s a piac. 1744-ig a plébániatemplom mellett volt a város temetője is.

A mai plébániatemplom 1744–1749-ben épült. Előtte is ezen a helyen állott a templom,

amelyet a hódoltság alatt és után, egészen 1698-ig a reformátusok használtak. A mai plébániaépület (Lajos utca 168.) 1756-ban épült, de régebben is volt már ugyanezen a helyen egy, a mai-nál jóval kisebb plébániaépület (az 1732-es canonica visitatio jó állapotban levő épületnek nevezte).

A községháza 1778-ban a mai Lajos utca 170. sz. alatt állt; hogy mióta, annak kiderítéséhez további kutatásokra van szükség. Kollár István 1812-es Óbudalátképén (reprodukcióját közölte a „Budapest” 1974. júniusi száma) jól látható ez az épület, s az is felismerhető rajta, hogy bár földszintes, mégis különbözik a jobbágházaktól. Ám 1808-ban átköltözött innen a községháza egy utcával odébb, az 1940 körül lebontott Serfőző utcába, az úgynevezett nagy községi házba (*Grosses Gemeind-Hauss*); ezt addig katonai kvartélyozásra használták. Ez volt az akkori Óbuda legnagyobb épülete — leszámítva a kastélyt és az uradalmi épületeket —, három utcára (az akkori Szentlélek, Prefektus és Serfőző utcára) néző homlokzattal. A Kollárlátkép jobb szélén látható ennek az akkori községházának a teteje. Innen 1834-ben helyezték át az óbudai városházát a mai Fő tér 3. sz. helyén volt egyemeletes klasszicista épületbe.

A katolikus iskola — sokáig a helység egyetlen iskolaépülete

— 1778-ban a mai Óbuda utcában, a plébániaépület mögött állt. Mikor épült, nem tudjuk; az uradalmi prefektus sem tudta már 1772-ben, s ez arra vall, hogy igen régi épület lehetett. 1751-től a községi számadásokban állandóan szerepelnek az iskola javítási költségei. 1786-ban pedig az akkori tanító, Lachner Gáspár panaszja szerint tanításra teljesen alkalmatlan, roskadozó épület volt: az egyetlen tanteremben, ahová Lachner szerint csak 80 (!) gyermeket lehetett volna ültetni, 206 tanuló szorongott lócákon; a sötét, kisablakú helyiség vályogfalain patkokban folyt a víz; a tanterembe az óbudai gyermekeknek alig a fele fért be, a többi egyáltalán nem járhatott iskolába. 1787-ben új, két tantermes iskola épült a régi helyén. A XIX. század elejétől azután a katolikus iskola a mai Óbuda és Tanuló utca sarkán állt; ez utóbbi utca innen nyerte eredeti német nevét (*Schulgasse*).

A kocsmá fontossága a XVIII. században vetekedett a középületekével. Ez volt az a hely, ahol a lakosok — legalább is elvileg — a hatalom képviselőinek ellenőrzése nélkül jöhettek össze. A kocsmák ugyanakkor igen fontos jövedelmi forrást is jelentettek a községnek — akárcsak az urasági kocsmák a földesúrnak. Óbudán a község a XIX. század elején két kocsmát üzemeltetett. A nagyobb, úgyneve-

zett felső kocsmá a mai Dugovics Titusz tér 2. sz. alatt állt, s 1817-ig Oroszlán-kocsmának (*Wirthshaus zum Löwen*) nevezték; ekkor nagy költséggel átépítették, és a Magyar Koronához címzett vendégfogadóként (*Zum ungarischen Kronen*) nyitották meg újra; róla kapta az utca a *Kronengasse* (Korona utca) nevet. A másik, az úgynevezett alsó községi kocsmá a mai Lajos utca 138. sz. helyén működött, a *Rák* cégére alatt (*Wirthshaus zum Krebs*); 1808-ban a kislevegalmú kocsmát megszüntették, s épületét eladták egy magánszemélynek.

A kálvinisták 1698-tól — amikor a templomot elvették tőlük — a mai református templom helyén, Madarassy Gergely jobbágytelkén talált romépületben tartották istentiszteleteiket (Madarassy Gergely 1650 körül született Óbudán, a legjobb módú, legtekintélyesebb magyar jobbágy volt ekkoriban a helységben). Ma már tudjuk, hogy ez a romépület a középkori királynéi vár maradványaihoz tartozott. 1785-ben, amikor II. József türelmi rendelete alapján az óbudai reformátusok végre felépíthették ugyanezen a helyen templomukat, szinte az egészet a helyszínen kitermelt középkori kövekből emelheték. Ugyanakkor a templom mellé külön egyházközségi épületet is emeltek, ettől kezdve itt folyt a kálvinista gyermekek oktatása.

Mindaddig nem volt külön református iskola, bár kálvinista iskolamesterek neve már a XVII. század vége óta szerepel a forrásokban; az oktatás azonban vagy a tanító lakásán, vagy az oratóriumban történt.

Az 1712-től a földesúr által Óbudára befogadott zsidók a mai Lajos utca 163. sz. helyén építették első imaházukat. Erről 1727-ből maradt fenn az első adat, amikor Zichy Ferenc — a későbbi győri püspök, aki Óbudát mint apai örökséget megakarta szerezni a mostohaanyjától, özvegy Zichy Péternétől — fegyveres embereivel rátört Óbudára, és leromboltatta a zsidók „iskoláját... bent levő zsidók eszközeit, könyveit, palástjait... eszterhajával, fájával edgyütt el hordatta, ablakokat ki verette, rostélyokat, épületnek köveit prédára bocsátotta” — miként ezt özvegy Zichy Péternének a nádorhoz intézett levelében olvashatjuk. (A XVIII. században a zsidóiskola (*Judenschul*) elnevezés az imaházat jelentette.)

Miután az örökösödési per eredményeként az özvegyé maradt a helység, a zsidók újjáépíthették imaházukat, sőt 1732-ben zsinagógát is emelhettek a helyén. Amikor ez már nagyon roskadozott, lebontották, s 1767–69-ben megépítették a második zsinagógát, majd ennek helyén 1820–21-ben a ma is álló, műemléki védelem alá helyezett, klasszicista zsinagógát.

Ur adalmi épületek

Óbuda az újkorban mindvégig — egészen a fővárossal 1873-ban történt egyesüléséig — földesúri mezőváros volt, előbb a Zichy család birtokában (1659–1766), majd a kincstár tulajdonában mint koronauradalom. A helység életében tehát meghatározó szerepet töltek be a mindenkor földesurak és a nevükben ténykedő uradalmi tisztek.

Óbuda földesúri, birtokigazgatási központja a helység északi felében rendezkedett be, a rombadólt XIV. századi prépostsági templom környékén. A földesúri épületeket is nagyrészt a XVIII. század elején még magasan álló falak középkori köveiből emelték.

A Dunához közel — nagyjából a ma is álló Zichy-kastély helyén — állt a XVII. század végén a Zichy-uradalom első óbudai majorsága, amelyben a majorgazda lakásán kívül helyet kapott a gabonacsűr és a prэшház is. (Az újabb ásatások tanúsága

Az egykori Serfőző (1874 előtt Molnár) utca a XIX. század végén

szerint itt korábban egy nagyobb középkori — egyelőre közelebről meg nem határozható — épület állt.) Amikor 1728—1729-ben Zichy Péter özvegye, Bercsényi Zsuzsanna — Bercsényi Miklós leánya — áttette székhelyét Zsámbékról Óbudára, a majorság helyén megépült az első óbudai Zichy-kastély. Erről sem tervrajz, sem ábrázolás nem maradt fenn, csak Bél Mátyás 1737-ben megjelent „Notitia Hungariae...”-jában olvashatjuk rövid leírását. 1745-ben, Bercsényi Zsuzsanna halála után fia, Zichy Miklós lett Óbuda földesura, aki ekkor az egész uradalom székhelyét ide helyezte át. Az első szerény kastély helyén Zichy Miklós 1746—1752 között felépíttette a Fő tér 1. sz. alatt ma is álló barokk kastélyt. Miután az óbudai uradalom 1766-ban a Magyar Kamara kezelésébe került, a kastély előbb az uradalmi prefektus székhelyévé lett, majd az 1780-as évektől a Hadfeszterelési Bizottság (Montours-Commission) vette át az épületet. Ettől kezdve a szüntelen átalakításokkal egyre inkább lezüllesztették; a szép barokk kastélyparkot is ezekben az években rombolták szét.

Az óbudai jószágigazgatóság — prefektorátus — 1786-ban a Fő tér 4. sz. alatt ma is álló, akkor még földszintes épületbe költözött, amelyet egy jobbágházból alakítottak át erre a célra. A XVIII. század végén építették át mai formájára, emeletesé. A mai Hídfő utcát erről az épületről nevezték egészen az egyesülésig Prefektorátus utcának (1873 után a mai Harrer Pál utcával egynek tekintették, s annak eredeti nevét — Szentendrei utca — rá is kiterjesztették).

Az urasági tisztartó és kasznár lakása, továbbá az uradalmi présházak, pincék és dézsmaház egy utcával odébb, a mai Polgár utcában kaptak helyet, nagyjából a mai BRG-gyár helyén. Elképzelhető, hogy ezen a hatalmas — s jobbágyok közt soha ki nem osztott — telken régebben, a középkorban szintén valami nagyobb középület állhatott (egyelőre ezen a területen még nem folyhatott régészeti feltárás). A földesúr pincéibe 9000 akó — több mint 4800 hektoliter — bor fért be. A rosszabb minőségű borokat a földesúr helyben mérette ki az urasági kocsmákban, s a lakosságot különféle utakon-módokon kényszerítette a bor megvételére.

A legnagyobb uradalmi kocsmára a présház mellett működött,

s első bérlőjéről, az 1720-as években itt élt Vogl Jánosról még a XIX. században is Vogl-kocsmának nevezték. Az 1720—1730-as években még két urasági kocsmáról tudunk: a mai Mókus u. 1. sz. helyén létesült Mókus-kocsmáról (*Zum Eichkatzl*), amelynek épülete a legutóbbi időkig fennállott, továbbá a bécsi országúton, az ún. országúti malom (*Strassenmühl*) melletti Kerék-kocsmáról (*Zum goldenen Radl*). Ez utóbbit nem bérlőjéről nevezték Radl-kocsmának még a XIX. században is (mint a műemléki topográfia tévesen írja), hanem cégéről, amelyről már 1750-ben történik említés.

1746—47-ben Zichy Miklós az akkor épülő trinitárius kolostor közelében, a kiscelli dombon új kocsmát építtetett. Az Arany Szőlőfürdőhöz (*Zum goldenen Trauben*) címzett kocsmá sorban a kiscelli kegyképhez sereglő zarándokokat látta el; 1784 után, amikor a kolostor épületét a katonaság vette át, hamarosan megszűnt. Ugyancsak rövid ideig működött az első óbudai téglavető mellett (kb. a mai Bécsi út és Téglá utca sarkán) egy urasági bormérés, amely olyan kicsi volt, hogy még cégért sem tettek rá, csak *Weinschank beim Ziegelofen* néven emlegették.

A legkésőbb létesült urasági kocsmára a mai Laktanya és Sorompó utca sarkán, a Zichy-urada-

lom egykori majorsága helyén az 1780-as években felállított, a Vörösfenyőhöz címzett kocsmára volt (*Wirthshaus zum Lärchbaum*), amely még a XIX. század második felében is működött.

Temetők

Óbuda XVIII. századi gyors növekedése miatt a temetők helyét gyakran kellett változtatni, részben azért, mert a város hamar kinőtte őket, részben azért, mert környékük mindig újra és újra beépült. 1744-ig a plébániatemplom körül volt a város temetője (1739-ben a mai Miklós tér helyén külön pestistemetőt is nyitottak). 1744-ben a város akkori nyugati szélén, a mai Kiscelli utcai postaépület környékén új temető nyílt (ugyanaz időtől kezdve a kálvinistáknak külön temetőjük volt, ennek helyét azonban nem ismerjük). Nem egészen négy évtized alatt ez az „új-temető” is megtelt, s az 1780-as években a katolikus temetőt áthelyezték a mai Raktár, Kerék, Kórház és Vihar utcák által határolt területre, ahol a XIX. század végén szüntették meg a temetkezést. A zsidó temető az 1720-as évektől kezdve a XIX. század végéig a mai Laktanya utcában volt. Sírkövei végül már a prágai zsidó temetőéhez hasonló sűrűséggel sorakoztak. A temető melletti, a Dunához vezető kis utcát ezért nevezték el Kő utcának.

Lakóházak

A XVIII. századi Óbuda kicsiny jobbágy- és zsellérházaiból egy sem maradt fenn a XX. századra; csak a gyakorta középkori alapokra épült falaik és az átalakított házakban megmaradt régi épületrészek kerültek elő itt-ott, a legutóbbi idők bontásai alkalmával. Bél Mátyás leírásából is tudjuk, hogy a hódolttság után újjáépült városban a lakóházak legtöbbször nád vagy szalma fedte, falaik pedig főként vályogból készültek. A lakóhelyiségek (családonként általában egy szoba) sötétek, nedvesek, alacsonyok voltak. A nyitott tűzhelyes konyhában a füst a tetőtérben hagyott nyíláson át távozott. Ilyen körülmények között a házakat állandóan javíthatni kellett, s még így is gyakran esik szó a korabeli forrásokban „igen rongyos”, „dülöfélben levő” házakról.

Sok mindent lehetne még elmondani — és kellene még felkutatni — a XVIII. századi Óbudáról. Amely eltűnt ugyan s kevés nyomot hagyott, mégis sok tekintetben benne élt — ha gyakran rejtve is — a későbbi városban: az utcák girbe-gurba vonalvezetésében, a hegy-, a dűlő- és utcanevekben. Írásunk egyik célja éppen az volt, hogy bizonyítsuk: van még felkutatni való Óbuda túlságosan is feldolgozottként vélt történetében.

XVIII. századi hangulatot idéző utcakép!

Bach Melitta reprodukciói a Kiscelli Múzeum fotótárában őrzött XIX. századi felvételekről

